

Фіріс П.Л.

*доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені
Василя Стефаника», навчально-науковий юридичний
інститут, завідувач кафедри кримінального права*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРАВОСВІДОМІСТЬ (ДО ПОНЯТТЯ ЗМІСТУ)

Правосвідомість як цілісне явище, характеризує ставлення до права у цілому – його оцінку з позицій ефективності правового регулювання суспільних відносин та їх охорони, вимог до права, як такого і системи правового регулювання та охорони, до правозастосовної практики та т. ін. Але фактично на практиці така правосвідомість притаманна лише теоретикам та філософам права оскільки людина, соціальна група та суспільство у цілому не сприймають і не оцінюють право як соціальне явище, у його цілісному виразі. Вони оцінюють його, у найкращому випадку, в розрізі окремих галузей права, а їх через окремі правові інститути. Правосвідомість формується, в першу чергу, через практику застосування права, її оцінку. Тому, задля об'єктивності, оптимальним шляхом є дослідження правосвідомості по конкретним «зрізам», у тому числі на «зрізі» кримінально-правової правосвідомості. До речі, саме практика застосування кримінального закону і у першу чергу практика притягнення до кримінальної відповідальності і призначення покарання, є суттєвим чинником для формування правосвідомості на всіх рівнях і оцінки правосвідомості у цілому. Виходячи із загального розуміння правосвідомості кримінально-правова правосвідомість це елемент суспільної правосвідомості, що являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, правових ідеалів, ідей, теорій, концепцій які мають нормативний характер і включають в себе як знання кримінально-правових явищ, так і оцінку їх з точки зору соціальної справедливості, а також нові правові вимоги до вдосконалення кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони суспільних відносин благ та інтересів, практики їх застосування які відображають економічні і політичні потреби і інтереси суспільного розвитку.

Аналіз сьогоденного стану кримінально-правової правосвідомості в Україні дає можливість зробити досить сумні висновки щодо її стану у суспільстві. Це обумовлює досить високий рівень криміналізації суспіль-

них відносин. Злочин фактично став звичним атрибутом повсякденного життя, що супроводжується низьким рівнем довіри до законодавця, органів кримінальної юстиції та суду. Усе це множить на достатньо низький рівень правових знань та загальну правову культуру. Більшість громадян переконана, що жити в Україні не порушуючи закони просто неможливо. Це у свою чергу поширює серед населення тенденції до перейняття на себе деяких функцій органів кримінальної юстиції.

Аналізуючи роль кримінально-правової правосвідомості майже 100 років тому, видатний філософ І. О. Ільїн зазначав, що «Вирішення проблем кримінальної вини і покарання можливо тільки на підставі цілісного і зрілого вчення про правосвідомість. Винність і невинність людини, яка встановлюється кримінальним судом, визначається не чим іншим, як саме станом його правосвідомості, тобто ставленням волі, яка ним керувала – до мети права, а тому і до права» [1].

Чисто кримінально-правова правосвідомість виникає з виділенням кримінального права в окрему самостійну галузь права, що за загальною думкою, відбулось у XII ст. коли у Болонському університеті почали викладати курс канонічного кримінального права. В Україні цей момент доцільно відносити до початку XVIII ст. коли галузь кримінального права почала оформлятися як самостійна галузь права. З того часу кримінально-правова правосвідомість супроводжує суспільство в нашій країні змінюючись зі змінами суспільно-історичних формацій і типів держави.

Формування кримінально-правової правосвідомості складний і неоднозначний процес, який відбувається під впливом багатьох факторів – соціально-економічних, соціально-політичних, психологічних та ін.

У ньому суттєва роль належить співвідношенню кримінально-правової правосвідомості з моральною свідомістю. Лише при їх повному збігу можна вести мову про моральність кримінально-правової правосвідомості, а у кінцевому, коли через кримінально-правову ідеологію остання трансформується у норми права, і про моральність кримінального права.

Політична і моральна свідомість утворюють, так би мовити, «зовнішню оболонку» кримінально-правової правосвідомості. Однак вони не змішуються з нею, залишаючи її самостійним явищем суспільного буття.

Виходячи з поняття кримінально-правової правосвідомості, можна визначити предмет оцінки нею кримінально-правової дійсності. Вбачається, що кримінально-правова правосвідомість це є правові погляди і почуття, правові ідеали, ідеї, теорії, концепції що стосуються:

- кримінального права у цілому як галузі системи українського права;

- окремих інститутів кримінального права;
- окремих норм КК України;
- практики застосування кримінального закону (особливо в частині притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання та звільнення від покарання);
- до практики звільнення від відбування покарання.

Для пересічного громадянина джерелами з яких формується кримінально-правова правосвідомість виступають:

- засоби масової інформації (в першу чергу телебачення, радіо, знизилась роль друкованих ЗМІ);
- соціальні мережі («Facebook», «Telegram» ін.);
- обмін інформацією у формальних і неформальних колективах.

При цьому необхідно акцентувати те, що формування кримінально-правової правосвідомості здійснюється під впливом та накладаючись на кримінально-правовий менталітет відповідної нації, народу. Ніхто, напевно, не буде заперечувати наявності різниці у кримінально-правовому праворозумінні між представником європейської та азійської націй, між християнином і мусульманином та т. ін.

Таким чином, національний кримінально-правовий менталітет являє собою цілісну систему розумових, емоційних, культурних особливостей, ціннісних орієнтацій і установок, притаманних народу, в яких відбивається оцінка кримінального права як системи нормативного регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів та практики його застосування що відбувається на базі історичного виміру та сформовані на підставі цього загальні вимоги до законотворчого і правозастосовного процесів.

Слід зазначити, що взагалі кримінально-правовий менталітет будучи самостійною категорією, тим не менш входить в якості структурного елементу у більш загальну категорію якою є правовий менталітет народу, а той, у свою чергу у категорію культурного менталітету народу. Це є абсолютно зрозумілим оскільки право є елементом культури відповідного народу, нації.

Кримінально-правовий менталітет пов'язаний із сприйняттям кримінально-правової дійсності, її оцінка (у тому числі оцінка визначення злочинного і незлочинного, практики призначення покарання), вимоги до цих процесів, які сформовані в історичній ретроспективі внаслідок формування правового світогляду.

«Позитивне сприйняття норми права є передумовою формування поваги особи до суспільних і державних інтересів, прав та свобод людини

і громадянина. Це сприяє утвердженню правомірної поведінки та реалізує позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність, що полягає в дотриманні заборон, виконанні обов'язків і використанні дозволів» - справедливо підкреслює І. В. Драган [2].

Однак навіть в умовах мононації досягнути єдності в кримінально-правовій правосвідомості практично неможливо. Завжди в її середині будуть перебувати як правослухняні громадяни так і особи схильні до вчинення правопорушень і злочинів. У останніх, як правило формується кримінальна правосвідомість, що виправдовує порушення кримінально-правових приписів, яка сформована на підставі сприйняття антисупільного способу життя і являє собою сукупність антиправових поглядів, почуттів та ідеалів що мають відповідний груповий нормативний характер і включають в себе як знання кримінально-правових норм так і оцінку їх з точки зору групової кримінальної дійсності.

Навіть серед правослухняних членів суспільства немає повної єдності кримінально-правової правосвідомості, її однорідності. На це звертав увагу ще П. Сорокін, який писав: «Фактично у будь-якому суспільстві акти, що вважаються злочинними з юридичної ... точки зору, зовсім не є такими з точки зору усіх членів суспільства...» [3].

В принципі можна змоделювати три ситуації співвідношення кримінально-правової правосвідомості із існуючою в державі системою кримінально-правового регулювання та охорони (див. табл.):

Оцінка кримінально-правовою правосвідомістю існуючої системи кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони	Правова поведінка особи
Кримінально-правова правосвідомість сприймає існуючу систему кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони	Стійка правомірна поведінка
Кримінально-правова правосвідомістю громадян не охоплює у повній мірі існуючу систему кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони	Поведінка особи є нестійкою і врегульовується здебільшого нормами моралі та залежить від існуючої в країні системи соціального контролю, її ефективності
Кримінально-правова правосвідомість не сприймає суперечить існуючій системі кримінально-правового регулювання, кримінально-правової охорони	Поведінка особи в кримінально-правовій сфері носить протиправний характер

Таким чином можна стверджувати, що суперечності між кримінально-правовою правосвідомістю та чинною системою кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони можуть бути однією із причин вчинення злочинів, визначати криміногенну ситуацію в країні. При цьому не завжди можна вести мову про «відставання правосвідомості», про «низький рівень правосвідомості» та т. ін. Ситуація може бути діаметрально протилежною. Мається на увазі ситуація, коли кримінально-правові норми прийняті в інтересах тої чи іншої соціальної групи, організації та ін., і не відповідають кримінально-правовій правосвідомості більшості народу, коли саме їх слід оцінювати негативно, а не кримінально-правову правосвідомість.

Як підкреслює Ф. Н. Фаткуллін ««Якщо норма права сформульована без належного врахування цього рівня (правосвідомості - П. Ф.), в розрахунку на якісь ідеальні, поки ще об'єктивно не створені умови, то вона з самого початку страждає внутрішнім недугом - повністю або частково позбавлена властивості ефективності» [4, с.19]. Це у повній мірі торкається кримінально-правової правосвідомості, а можливо навіть, і більшій, ніж в інших галузях права, мірі.

В ідеалі, кримінально-правові норми повинні являти собою еталони поведінки людей у відповідних життєвих ситуаціях, зразками поведінки для членів суспільства.

Які ж основні риси та обсяг кримінально-правової правосвідомості, які виокремлюють її в загальному об'ємі суспільної правосвідомості, як окремої, самостійної підформи? [5]. Вбачається, що основними з них є наступні:

- об'єктом кримінально-правової правової правосвідомості виступає кримінальне право в його історичному розвитку, чинна система кримінально-правового регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів, система застосування кримінально-правових норм та вимоги до вдосконалення кримінального права та його застосування;
- правосвідомість не тільки відбиває право і правову дійсність, а і активно втручається в них, змінює, розвиває, вдосконалює правову дійсність внаслідок чого виникають нові правові теорії та вчення;
- кримінально-правова правосвідомість включає в себе кримінально-правову психологію (кримінально-правові звички, традиції, переконання, почуття, емоції, настрої, пов'язані із кримінальним правом та сформовані на їх основі уявлення про бажану систему кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони та їх реалізацію),

а також кримінально-правову ідеологію (систему кримінально-правових ідей, які являють собою вимоги до розвитку системи кримінально-правового регулювання та охорони);

- кримінально-правовій правосвідомості притаманний нормативних характер;
 - вона має власний категорійно-понятійний апарат;
 - кримінально-правова правосвідомість за своєю природою суб'єктивна, оскільки формується суспільством, висловлює суб'єктивні погляди кримінально-правової дійсності, які можуть бути справедливими або несправедливими.

Обсяг кримінально-правової правосвідомості включає в себе:

- усвідомлення кримінального права, його суспільної цінності, місця і ролі у суспільному бутті;
- необхідність кримінального права для здійснення регулювання відповідного кола суспільних відносин та охорони найважливіших з них, а також благ та інтересів держави та особи за допомогою особливих методів державно-правового примусу;
- оцінку чинного кримінального права, як у цілому так і в розрізі його інститутів та норм;
- вимоги до кримінально-правового регулювання у том числі скасування відповідних регуляторів або їх зміну, або запровадження нових;
- вимоги до кримінально-правової охорони суспільних відносин, прав та інтересів держави та громадянина (їх загальну оцінку, визначення пріоритетів, вимогу зміни чи доповнення методів і засобів правової охорони);
- оцінку правореалізації (правозастосування та правовиконання);
- стан чинної системи кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони у порівнянні з європейською системою захисту прав людини.

Формування кримінально-правової правосвідомості являє собою складний і суперечливий процес. На нього впливає безліч соціально-політичних, соціально-економічних, історичних, психологічних, ідеологічних, культурологічних факторів. Усі вони у сукупності формують відповідні інтереси кримінально-правової правосвідомості.

Категорія інтересу у кримінально-правовій правосвідомості проявляється у вигляді вимоги до зміни кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони та рекомендацій стосовно застосування кримінально-правових норм та інститутів. Звичайно, що для кримінального права, яке у чинній в Україні системі права будується на базі закону,

як форми права, саме він і є фактичним показником відповідного інтересу.

У глобальному плані основний інтерес у кримінально-правовій правосвідомості пов'язаний із встановленням кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони найважливіших (з її точки зору) суспільних відносин, благ та інтересів. Домінуючим у цьому є інтерес у встановленні кримінально-правової відповідальності за посягання найбільш соціально значимі суспільні відносини блага та інтереси.

Звичайно, що динамічність соціальних процесів потребує постійного аналізу кримінально-правової правосвідомості для визначення векторів кримінально-правової політики (питань криміналізації та декриміналізації). При цьому існує небезпека нестабільності законодавства навіть при збереженні єдності підходів до кримінально-правової політики. Інша проблема – залишення поза сферою кримінально-правової охорони об'єктів, які її потребують. Поруч з глобальним у кримінально-правовій правосвідомості існує система спеціальних (приватних) інтересів, які визначають основні напрями подальшого розвитку кримінального законодавства на рівні окремих кримінально-правових інститутів. Ця група інтересів може бути диференційована на дві групи: дефінітивні інтереси – пов'язані з нормативною фіксацією регуляторних інститутів та норм, та особливі інтереси – пов'язані з охороною окремих суспільних відносин, благ та інтересів.

Аналізуючи правосвідомість у кримінально-правовій політиці не можна оминати питання про її функції. Вбачається, що найбільш відповідною є позиція тих науковців, як виділяють наступні функції:

- «регулятивна функція (правосвідомість, будучи високо узагальненим результатом правових цінностей, ідей, ідеалів, правових установок і правових потреб, виступає найважливішим регулятором правової поведінки людей в кримінально-правових відносинах);
- світоглядна функція (у свідомості громадян формуються основні правові цінності і установки);
- оцінна функція (правосвідомість в кримінально-правовій сфері формує ставлення громадян до кримінального закону, до суб'єктів кримінального права, до правоохоронних органів, до своєї поведінки);
- пізнавальна функція правосвідомості проявляється в процесі правового виховання;
- правосвідомість в кримінально-правовій сфері є найважливішим джерелом права, що динамічно відображає процес розвитку суспільних відносин;

• ідеологічна функція в тому, що правосвідомість є найважливішим фактором, що зміцнює законність і правопорядок.» [6, с.39].

В якості висновку. Кримінально-правова правосвідомість є складовою частиною суспільної правосвідомості, найважливішим джерелом кримінального права і відіграє суттєвий вплив на стан злочинності в країні. Врахування кримінально-правової правосвідомості в процесі законотворення і правозастосування є обов'язковим.

1. Ильин И. А. *Общее учение о праве и государстве*. С. 222 URL: http://www.odinblago.ru/filosofiya/ilin/ilin_uchenie_o_prave_gos/8/ (Дата звернення 10.04.2020).
2. Драган І. В. *Правосвідомість як визначальний компонент механізму реалізації кримінальної відповідальності*. // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. - 2017. № 1 (13). – С. 228. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=aymvs_2017_1_23 (дата звернення 11.04.2020)
3. Сорокин. П. *Наказание и кара, подвиг и награда. Социологический этюд о формах общественного поведения и морали*. / *Путирим Сорокин*. – Спб., : 1914
4. Фаткуллин Ф. Н., Фаткуллин Ф.Ф. *Проблемы теории государства и права. Учебное пособие – Казань: КЮИ МВД России, 2003. – 351 с.*
5. Ю А. Кузьмин *Место правосознания в системе общественного сознания*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-pravosoznaniya-v-sisteme-obshchestvennogo-soznaniya> (дата звернення 27.03. 2020)
6. Е. К. Джамалова, К. Ш. Магомедов. *Регулирующая роль правосознания в уголовно-правовой сфере*. // *Закон и право*. – 2018, №6.

Фріс П.Л. Кримінально-правова правосвідомість (до поняття змісту)

У статті автор стверджує, що кримінально-правова правосвідомість це елемент суспільної правосвідомості, що являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, правових ідеалів, ідей, теорій, концепцій які мають нормативний характер і включають в себе як знання кримінально-правових явищ, так і оцінку їх з точки зору соціальної справедливості, а також нові правові вимоги до вдосконалення кримінально-правового регулювання та кримінально-правової охорони суспільних відносин благ та інтересів, практики їх застосування які відображають економічні і політичні потреби і інтереси суспільного розвитку.

Формування кримінально-правової правосвідомості складний і неоднозначний процес, який відбувається під впливом багатьох факторів – соціально-економічних, соціально-політичних, психологічних та ін.

У ньому суттєва роль належить співвідношенню кримінально-правової правосвідомості з моральною свідомістю. Лише при їх повному збігу можна вести мову про моральність кримінально-правової правосвідомості, а у кінцевому, коли через кримінально-правову ідеологію остання трансформується у норми права, і про моральність кримінального права.

У статті наводиться думка про те, що національний кримінально-правовий менталітет являє собою цілісну систему розумових, емоційних, культурних особливостей, ціннісних орієнтацій і установок, притаманних народу, в яких відбувається оцінка кримінального права як системи нормативного регулювання та охорони найважливіших суспільних відносин, благ та інтересів та практики його застосування що відбувається на базі історичного виміру та сформовані на підставі цього загальні вимоги до законотворчого і правозастосовного процесів.

Ключові слова: правосвідомість, кримінально-правова правосвідомість, правова поведінка особи, національний кримінально-правовий менталітет

Fris P.L. Criminal legal awareness (to the concept of content)

In the article the author argues that criminal legal awareness is an element of public legal consciousness, which is a set of legal views and feelings, legal ideals, ideas, theories, concepts that are normative in nature and include both knowledge of criminal law phenomena and assessment them in terms of social justice, as well as new legal requirements for improving criminal law regulation and criminal law protection of public relations of goods and interests, the practice of their application that reflect economic and political needs and interests of social development.

The formation of criminal law legal consciousness is a complex and ambiguous process that takes place under the influence of many factors - socio-economic, socio-political, psychological and others.

In it a significant role belongs to the ratio of criminal law legal consciousness with moral consciousness. Only with their complete coincidence can we talk about the morality of criminal law legal consciousness, and in the end, when through the criminal law ideology the latter is transformed into the rule of law, and the morality of criminal law.

The article argues that the national criminal law mentality is a holistic system of mental, emotional, cultural characteristics, values and attitudes of the people, which reflects the assessment of criminal law as a system of regulation and protection of critical social relations, benefits and interests and practices of its application that takes place on the basis of historical dimension and formed on the basis of this general requirements for legislative and law enforcement processes.

Key words: legal awareness, criminal legal legal awareness, legal behavior of a person, national criminal legal mentality